

SZÁLLÁSI ÁRPÁD: ADY ENDRE (1877–1919) BETEGSÉGE

**Digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

Szükséges-e agyonírott életrajzok leülepedő iszapját néha felkavarni? Ha a szóban forgó személy jelentősége, érdekessége indokolja, akkor mindenképpen az. Akiről most szólunk, fiatalon szerzett gyógyíthatatlan, életrövidítő, idült kórt. A betegségtudat önpusztító mámora korán bekövetkezett és haláláig nyomta, így élettörténete egyben kórtörténet is. Az irodalomtörténet életrajzírói tapintatos, megbocsátó szeméremmel célozgatnak, illetve kerülgetik betegségét, mentegetvén az „erkölcsös polgárok” marasztaló ítéletétől a „zseninek mindent szabad” elve alapján, pedig sem e ritka lángelme, sem a betegség nem szorul mentegetésre.

A személy: Ady Endre, a betegség: az irodalomba Fracastoro orvos-poéta eposzával belépő Syphilis. Se szeri, se száma a világirodalom (nem kevésbé a képzőművészet) nagy luetikusainak. Belőle a magyar irodalomnak is kijutott, Kisfaludy Károlytól Ady Endrén át Juhász Gyuláig. Nem a pletykaéhes kegyeletsértő kíváncsiság, de a medicina jóvoltából már tompított kamaszkori rajongás az oka, hogy a szépirodalomban oldani igyekvő orvostörténeti érdeklődésem elsők között is Ady felé fordul, amelynek mágneses teréből a természettudomány sem tudott kiragadni. Bár a szinte vallásos rajongást, amely egyik méltatlanul elfelejtett orvosköltőnk, Sebesi Ernő sajátja volt, már felváltotta a józanabb értékelés.

Nem új tehát, hogy a magyar irodalom egyik legnagyobb és mindenképpen legtöbbet vitatott egyénisége, Ady Endre túlhajszolt életének legfőbb megrontója és megrövidítője a fiatal korában szerzett syphilis volt. Az alakoskodó kispolgári világ ezt megbocsáthatatlan bűnnek bélyegezte, a szelídebbek a „nagy kár érte” gesztussal próbálták viszonzni azt a villoni élményt, amelyet csakis a Dévénynél „új időknek új dalaival” betörő Adytól kaphattak. Megint mások, a nem kevés számú mindenrendű kisajátítói, magyarázói (legtöbbször félremagyarázói) külföldi példák felbuzdulva egyenesen a luesz és a művészi zsenialitás között szerves összefüggést, egymást feltételezést véltek felismerni. (A zseni titka mindig számíthat érdeklődésre.) A pósalajosi verseléshez szoktatott fülek pedig szimbolizmusát, úgymond „érthetlenségét” tartották vérbajos terméknek. A „tegnaphoz húzó rongy pulyák”-kal és „szent hívek”-kel folytatott vitákban az orvosok is nemegyszer letették a garast, eléggé visszhang nélkül, mivel a zűrzavar inkább elnyeli, mint visszaveri a visszhangot. Ami a lueszt illeti, arról többet tudunk, mint a költőóriás lelelkesebb és legjobban képzett venerológusai. Főleg ma jobban tudjuk gyógyítani, illetve meggyógyítani. Azonban éppen a legutóbbi statisztikai adatok intenek óvatosságra, hogy a „vénszi betegség” veszélye még ma is fenyegető valóság, nem csupán orvostörténeti érdekesség. „Magyar bolyba sodort léttel” nálunk soha még nagyobb vihart nem támasztott pályakezdő művészember, mint az ’Új versek’-kel jelentkező nagyváradi újságíró.

Elgondolkoztató rejtély, hogy irodalmunk két legnagyobb lírikusa közül a tüneményesebb, évszámait tekintve már évek óta jeltelen sírban porladt (befejezett életművet hagyva maga után), amikor a talányosabb még csak az első, saját kötettel jelentkezett. Az alkati adottságok mellett a kettejük közötti időbeli és milyenségi fáziseltolódást semmi esetre sem csupán az utóbbi szerencsétlenség-betegsége adja. Azonos országban más és más történeti-társadalmi körülmények, vagy szükségszerűségek hajtóerői határozták meg rövid, de annál meredekebb pályáivélésüket. Espedig: míg az isteni méretű kamasz Petőfi egy szabadságharcos forradalmi korszak Európa megcsodálta, tragikus bukásában is nagyszerű idejének lett jelképes, legtisztább, legmagasabb rendű kifejezője, addig a biblikus hangvételű Ady egy látszólag nyugodalmasabb, de a mélységben nagyon is háborgó, osztályellentétektől és kevésbé nyílt nemzeti elnyomástól terjes századfordulónak lett hihetetlenül érzékeny szeizmográfja, a közelgő viharok nagy megérzője. Ha Petőfi költészete a közhely nyelvén lobogó láng, Ady izzó parázs, de mindkettő azonos hőfokon.

'Góg és Magóg fia'-nak nagyon is egyedi költészetében a sors szeszélye folytán szerephez jutott a treponema pallidum, azaz a sápadt démon, de nem minőségi meghatározóként, csak amennyiben az idült betegség ébren tartja a halálfélelmet a neuropata emberben. Valószínű, hogy a Koch-bacillus is hasonlóképpen a „halál rokonává” tette volna, mint annyi poétát Csokonai Vitéz Mihálytól Tóth Árpádig, ha nem is olyan tragikus alapszínű ez utóbbiak nem kevésbé szép lírája. A garabonciásnak tartott fiatal újságíró Nagyváradon, a „peceparti Párizsban” aquirálta szerencsétlen betegségét. Várad a millenniumi Hungária fülledt ferencjózsefi levegőjében egy kis darab Európát, egy kis darab Nyugatot, no meg haladást jelentett.

Az Érmelléken született furcsa „nagyszemű legény” érettségi után Debrecenbe, a „maradandóság városába” kerül, hogy a hétszilvafás szilágysági, kismemes apja kívánságára jogot tanuljon, de a „tatár agyvelejű” civisek között, akik benne Csokonai „legkisebb öccsét” sem hajlandók felismerni, nem érzi otthon magát. Így kerül a már verselgető fiatal exjogász Váradra. A különböző értékű és szándékú barátok között itt kezdi viszont mértéktelenül fogyasztani a bort, a „magyar hasist”, és bódultan jelenik meg szemei előtt a 'Vízió a lápon', mely a szimbolizmus ösztönös prológusa, a francia fin de siècle ismerete nélkül is a legelső párizsi út előtt. A költő szerzett lueszének fertőző forrása sem akárki volt, hanem egy jó nevű (maga is verselgető) orfeumi énekesnő, név szerint Novák (művészi nevén Rienzi) Mária. Tehát mégcsak nem is korai 'Fantom' című versben megénekelte „utcasarok rongya”, a „kirugdalt, kitagadott céda”, bár a különböző visszaemlékezések inkább a bizonytalan eredet mellett nyilatkoznak.

Lényegében a személy kiléte nem is érdekes, annál inkább jellemző, hogy a női kortársak egyértelműen Rienzi, a férfiak a bizonytalan eredet mellett foglalnak állást. Mindkettőre bőven akad példa a szerteágazó Ady-irodalomban. Az önmegmutatás e nagy megszállottja novellában állít áttételes értelmű emléket a további sorsára olyannyira kiható „mérgecsók”-nak. A novella címe: 'Mihályi Rozália csókja'. Szenvedő hősnője (ezért áttételes értelmű, mert nő a hőse) „jó leány volt, szép volt, de szerencsétlen nagyon csúnya betegségben halt meg szegény”. A kortárs (rövid ideig a költő menyasszonya) Dénes Zsófia írja szép Ady-könyvében, hogy a hypochonder hajlamú költő kezdődő panaszaival egyik ismerős orvosát, dr. Edelmann Menyhértet kereste fel, aki hosszú időn keresztül a váradi gyermekmenhely igazgatója volt. Edelmann dr. azonnal felismerte az aggályos fiatalember primer tüneteit. A botrányos hírek után ezen nem is lepődött meg. Megbizonyosodásképpen, valamint kezelésre azonnal dr. Konrád Béla venerológus szakorvoshoz küldte.

A verseiben az exhibicionizmusig őszinte és önmegmutató költő a magánéletében elég félszeg és szemérmes tudott lenni, ezért a korabeli antilueszes kúrára nem volt könnyű rábeszélni; különösen a különböző bedörzsölésekre. „A fájdalom a boldogság egyik

alkatrésze” bölcs megnyugvó mondás az öregedő Arany Jánostól, bár a nagy epikust Ady nem nagyon szerette.

Dr. Konrád az akkori ismeretekhez képest határozottan korszerű, de quo ad sanationem végeredményeket tekintve, annál bizonytalanabb kimenetelű kezelést írt elő. Elsőnek is jódkáli szedése mellett a szokásos higanyos bedörzsöléseket forszírozta. Továbbá – mai nyelven szólva – nem specifikus ingerterápiaként még az ún. Zittmann-kúráktól reméltek a legtöbbet. Előírása a következő volt. Könnyen emészthető reggeli elfogyasztása után 200 g Decoctum Sarsaparilla fortius a bevezető adag. Utána 11 óráig szigorú ágynyugalom. Felkelés után séta, majd 1 órakor könnyű ebéd. Azt követően ismét pihenés, majd 4 órakor a folytatandó adag 200 g Decoctum Sarsaparilla mitius. A Zittmann-kúra időtartama 3–4 nap, majd 1–1 pihenőnapot közbeiktatva 50 grammal emelték az adagot. Mellesleg megemlítve a Sarsapatilla-főzet jó antilueszes effektusát már id. Lenhossék Mihály 1808-as gyógyszer-tani kiadványa is említi. Továbbá kevésbé köztudott, hogy az erős testalkatú Kisfaludy Károly korai halálában is oki szerepe van a vénuszi betegségnek. Kisfaludy is 42 éves korában halt meg, mint Ady, és ugyancsak lázas szövődmények közepette. Nem más, mint Bugát Pál állapította meg nála a „bujasenyves sömör”-t, és ugyancsak Rad. Sarsaparilla (szárcsagyökér) főzetet ajánlott gyógymódként a „nevezetes literátornak”.

Visszatérve Ady első antilueszes kúrája eredményére: a költő rövidesen tünetmentessé vált, s a testileg-lelkileg még könnyen regenerálódó ember készen állott a tartós nagy szerelemre, melynek az irodalom a feledhetetlen Léda-verseket, maga a költő pedig a nagyon is szükséges asszonyi gondoskodást köszönhetette. E vonzalom viszi a „szép ámulások szent városába”, a Capital de lumičre-be, hogy ott a Szajna partján még jobban ráébredjen Duna-pari küldetésére. A „pocsolyás értől elszakadt legény” ott is hallja „koldus zsváját a magyar Égnek” a „naptalan Kelet”-nek, hol a gúzsbakötött „lelkek ezer éve álmodnak”.

A művészvilág fővárosában találkozik szilágysági földijével, a Párizsban élő fiatal újságíróval, Bölöni Györggyel, aki egy életre barátjává és harcostársává szegődött. A Párizsban már otthonosan mozgó Bölöni hamar felismeri honfitársában a nem mindennapos költőzsenit, ki íme álmai városában, a vágyott asszony mellett is az öngyilkosság gondolatáig elkeseredett: „Reggelre én már messze futok s bomlottan sírok valahol, most sírni, nyögni nem merek én, Párizs dalol, dalol...”. A válságba jutott egyén tragikus hangja ez. Az ok kézenfekvő; a Nagyváradon tünetmentessé kezelt betegség makacsul kiújult. A másik barát, Révész Béla kegyeletos könyve szerint Bölöni György igyekezett megfelelő szakorvost szerezni az akkor még generalizálódó betegségnek.

Az emlékezetes 1906-os év ez, az ’Új időknek új dalaival’ jelentkezés éve, a legnagyobb és legjelentősebb mérföldkövek egyike a magyar líra rögös útján. De nem kevésbé korszakhatározó a luesz történetében is. Alig egy éve, hogy a berlini orvosi nagygyűlésen Schaudinn beszámol felfedezéséről. Elsőként pillantotta meg az emberiség egyik nagy csapásának valódi kórokozóját, a „sápadt démon”-t. Tény, hogy nem fogadták kitörő lelkesedéssel a beszámolót, hiszen előtte már többen „felismerték” a kórokozót, így az üléselnök azzal zárta be a vitát, „a legközelebbi lues-kórokozó felfedezésig” elnapolja az ülést. Az 1906-os évben pedig megszületik az egzakt diagnosztikához szükséges Wassermann-reakció, melyet azonban széleskörűen ekkor még nem alkalmaztak.

Ady Endre Bölöni kíséretében egy Párizsban élő magyar orvost, dr. Pfeiffer Ernő urológust kereste fel, aki a párizsi Orvosi Egyetem Sebész-urológiai Intézete klinikusa volt. Dr. Pfeiffer előtt már nem volt ismeretlen az ifjú költő neve. Erdős Renée író nő már mesélt neki a ’Harc a nagy úrral’ írójáról, s a kitüntető bizalom az orvost is barátjává avatta. A bizalmasnak óhajtott első vizitre a későbbi házi orvos a következőképpen emlékezett vissza:

„...amikor Párizsban hozzám fordult, a megbetegedés, amely az azelőtt több mint két évvel Nagyváradon szerzett fertőzésből származott, s addig is már részesült orvosi kezelésben, az úgynevezett latens stadiumban volt. Csak az indurált, s megnagyobbodott inguinalis és

cubitalis nyirokmirigyek, valamint a chronicus angina, s a tonsillakon látható plaque muqueuse – ez utóbbi volt, úgy emlékszem, az indító ok, hogy újból orvoshoz fordult – árulták el a lappangó kórt. A gyógykezelés a szokásos módon történt. Minthogy bedörzsöléseket Ady társadalmi helyzete kizár, a salycilos higanyinjekciót pedig nem tűrte, a francia „Énésol” arzénos higanyinjekciót kapott, és pedig harminc darabot. A gyógykezelés hatása alatt a plaque gyógyult, a nyirokmirigyek megkisebbedtek, a beteg anaemiája javult és szubjektíve állapota is kedvezővé vált. A kúra befejeztével a betegnek jót írtam elő belső felvételre...”

Az újságíró Ady vörös pestisnek nevezi a nyilván florid állapotban lévő lueszt. Rövidesen nyílt levelet ír a 'Pesti Napló'-ba: „...miért nem védekeznek ellene? Miért mernek például Magyarországon erről a nyavalyáról csak az orvosok diskurálni és azok is nagyon diszkrétan? Miért nem tárgyalja ezt a kérdést a tisztelt publikum? Hiszen nem az orvosok között pusztít ez talán, hanem a tisztelt publikumban! Franciaországban nemsokára a tizenhat éven felüli iskolás fiúknak és lányoknak előadást fognak tartani erről a pestisről. Megmagyarázzák, hogy lehet ellene védekezni és elűzni. Franciaországban annyit mégis beoltottak a köztudatba, hogy nem gyalázóbb ez a betegség, mint bármelyik. Gyógyítani kell és gyógyítani lehet...” A gyógyítás, de főleg a prevencióra való felhívása is biztos ítéletű emberre vall.

A „tüzes, sajtó seb vagyok” öngyötrő ráeszmélése állandó melankóliában oldódik fel. S a „daloló Párizs”-ban a „szűz ormok vándora” a „halál rokona” lett. A „szent bor asszony ellen talált drága mérég” bódulatában, mégis mindenkinél tisztábban és messzebbre látó „Magyar Messiás”-ként írja csodálatos jeremiádjait a bujdosó kurucok és ószövetségi próféták hangján.

Dr. Pfeiffer kezelése után mindössze aránylag kisebb idegesség, de örökös álmatlanság maradt vissza. Honoráriumként egy dedikált Ady-kötetet ('Vér és arany') kapott. Csak veronállal tudott pár órát félálomban átaludni a „nagy életlázban magát tönkrehűlt” ember. Kolozsvárott 1909-ben dr. Lukács Hugó a kezelőorvosa.

Majd Párizs–Budapest–Várad bűvös háromszögében írja évente megjelenő köteteit, mint aki a szűken mért évek számát nagyon ki akarja használni. Utána egy római út, hol véglegesen megérlelődik a Léda asszonnyal való szakítás. Az 'Elbocsájtó szép szép üzenet' után testileg-lelkileg kétségbeesetten leromolva a Városmajori-szanatóriumban próbál ismét egyre nehezebben felépülni.

A szertelen élettől megcsömörlött ember menekül szülőfalujába, Érmindszentre, az „áldott falusi ködbe”, hol az „Ugar”-on „kipányvázott magyar lelkek” álmodoznak. A mindenkinél jobban szeretett „ides” mellett pihen meg, hogy még kis erőt gyűjtsön a „Muszály Herkules”, hogy „fogyó ereje növekvő lázában” a „nem bűvésznek, de mindennek jöttem” embere ki ne dőljön még elrendeltetett szerepéből.

A 'Magunk szerelme' évében Hatvany Lajos, a lelkes Ady-értő, finomérzékű szerkesztő és mecénás segítségével a Stájer-dombokon fekvő, jó hírű mariagrüni gyógyszanatóriumban tölt hat hetet, a bortól igen, de női rajongóitól itt sem nyugton. A sanatórium vezetője, Stichl dr. valamikor a híres ideggyógyász Krafft-Ebing első tanársegéde volt. Monarchia-szerte igen sokan kerestek itt gyógyulást. A diéta, a hízó- és fogyókúrák, a különböző fürdők, a torna, s mindenekelőtt a kikapcsolódás és a pihenés nem maradt hatástalan az üdulók számára. Ady kezelőorvosa, dr. Forenbacher prágai születésű orvos volt. Bár magyarul egy szót sem tudott, mégis megkülönböztetett figyelemmel és érdeklődéssel fordult a „furcsa hindu bőrű, nagy szemű poéta” felé.

Mindenesetre részben a szeszfogyasztás csökkentése, részben a pihenés következtében aránylag ismét jobb kondícióval nézhetett az elkövetkezendő események elébe. A nagy megpróbáltatások ideje előtt, az első világháború küszöbén mindenkinél tisztábban látta ez az „asszonybolond”, „ritkán józan, bomlottfejű kaján”, hogy végzetszerűen itt a nagy katasztrófa, hogy a „nótázó vén bakák” szerelvényei értelmetlenül szállítják vágóhídra a „butított és kismimizett milliákat”. „A sír, hol nemzet süllyed el”, Vörösmarty döbbenetes

látomása megint időszerű. De túl minden igazolódni látszó pesszimizmuson, már látta azt is, hogy „rohanunk a forradalomba”, melyben túl a lövészárkokon egymásra lelhetnek „magyarok és nem magyarok”, az „elnyomottak, összetörték”.

A háborúba szédült „történelmi osztály” ellenében (amelynek elszegényedett rétegéből maga is származik) csak Dózsa tüzes trónja lehet a jövő zálaga, „mert minden változásért és újért kiált itt” és „ami csak szépség, s ami reménység / mind ti vagytok a Tisza körül / nagyobb igaza sose volt népek / hitványabb Nérók még seholse éltek / vagytok a ma, vagytok a holnap...”

A magánéletben egy kései házassággal révbejutott ember már csak roncs, és kétségbeesetten viaskodik a pusztulás rémségeivel. Az erdélyi Csucsán, majd Pesten ápolják hozzátartozói, aggódva látogatják hívei és barátai. Ő a szenvedélyek fókuszja, írja később róla a „szerelmetes barát, a zömök Móricz Zsigmond”. E válságos időkben 1915–18 között a kezelőorvosa dr. Láng Menyhért ideggyógyász volt.

Fő panaszai a betegnek az állandó viszkető, vörös kiütések. Láng dr. fizikális leletei alapján „...a hatalmasan fejlett mellkas állapotával szemben, sajnos éppoly aránytalanul, mégpedig ez esetben pathologikusan szinte óriássá nagyobbodott szíve és mája volt, ahogy az alkoholistáknál megállapítható. Feltűnő volt a gyakori nehéz légzése, emphysemája és állandó rekedtsége (ez utóbbi a mértéktelen dohányzás miatt is)..., a folytonos recidívák, az örökös ingadozás az abstinencia és alkoholizálás között, mindjobban a testi és lelki ellenálló képesség rovására ment. Már 1917 telén fájlatva észleltem a döbbenetes rosszabbodást (az éjjeli attackok, melyek évek óta szűnőben voltak, már éjjelente ismételten előfordultak), az „ad maximumig” fokozott szív működés, asztmarohamok, depressziók váltakozva súlyos pszichés zavarokkal, amelyeket immáron alig váltanak fel a régi felfrissülés megújulásai...”

A világháború apokaliptikus rohanásában „Ékes magyarnak soha szebbet / Száz menny és pokol nem adhatott / Ember az embertelenségben / Magyar az űzött magyartalanságban / Újból élő és makacs halott...” a költő, aki a „Halottak élén” már csak az idős Vörösmarty kozmikus méreteivel mérhető. „A szent a várt szélvész viharmadara” törött szárnyal, vergődve nézi a megváltó forradalmat, de tevékenyen részt venni benne néki már nem adatott meg. A pesti Veres Pálné utcai lakásukon a véletlen folytán a még Párizsból ismert dr. Pfeiffer Ernő lett a háziorvosa.

Utolsó közéleti szereplése lett volna a Vörösmarty Akadémia alakuló gyűlésén az elnöki beszéd felolvasása. De az első mondatnál már többre nem futotta erejéből. Rövidesen hűdés éri. A 'Nyugat'-írógárda egyik nagy ígérete, a fiatal Kosztolányi Dezső ideggyógyász szakorvost visz a nagy beteghez. Dr. Schuster Gyula, a Moravcsik-klinika első tanársegéde igyekezett pontos diagnózist nyerni, ezért rábeszélte a költőt egy gerincscapolásra, azonban annak az eredményét már nem tudhatta meg.

„... Ady Endre nyugodtan, engedelmesen vetette alá magát gerincvelőfolyadék vizsgálatához szükséges gerincvelő-punkciónak. Maga a háton alul történő fűrés nem fájt, mert érzéstelenítéssel történt, és Ady Endre akaraterősen viselkedett.”

A gerincvelő-folyadékot az elme- és idegkórtani klinikán vizsgáltam meg. A Wassermann-reakciója erősen pozitív volt. A Pándy-féle karbolsavas reakció erősen pozitívnek bizonyult. A Nonne- és az Appelt-reakciók erősen pozitívak voltak.

*„Budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem Elme és Idegkórtani Klinika
Balassa utca 8. sz.*

Budapest, 1918. nov. 10.

Ady Endre

Liquor-vizsgálat:

10 cm³ átlátszó, a normálisnál több üledéket adó liquor 1 mm³-ben 72 fehér vérsejt. Cytologiai kép látóterenként tömegesen lymphocyták.

Pándy, Nonne–Appelt 1 és 2 Braun–Husler, Weichbrod sulfosalicilsavas reakciók erősen pozitív eredményt adnak. A liquorban 0,2 és 0,5 hígítás mellett a Wassermann, Sachs, Georg, Meinicke reakciók erősen pozitív eredményt adnak. (++++).

A vizsgálat eredménye szerint hűdéses elmezavar állapítható meg.

Dr. Schuster.”

A laboratóriumi lelet és a klinikai kép nincs mindig szinkronban. Az orvos Lukács Hugó, a tanú Hatvany Lajos, valamint kései versei egyaránt cáfolták ezt a diagnózist.

A háborútól elgyötört Európán mintegy betetőzéseként megjelent a magas mortalitású spanyol-náthajárvány. Rövidesen áldozata lett a nagyrabecsült pályatárs, a legnagyobb magyar író, Kaffka Margit. Az Ady-ház lakói is mind lázasak lettek. Az ifjú feleségből ápolónővé változott búbájos Csinszka, a velük tartó nagymama, Vonyica, a román szolgálólány és természetesen maga az amúgy is ágyban ápolt költő. A család tagjai mind szerencsésen átesnek a lázas szakaszon, csak várhatóan Adynak nem akar szünni a láza.

Dr. Pfeiffer orvosi konzílium összehívását tartja szükségesnek, amelyen nem kisebb személyek vettek részt, mint Moravcsik Bálint, Jendrassik és Engel professzorok, Schuster tanársegéd, valamint Pfeiffer, a házi orvos. A nevezetes konzíliumra ugyancsak Schuster emlékezik vissza.

„...Bálint tanár megállapította, hogy Ady szíve úgy jobbra, mint balra is kissé tárgult, szívhangjai tompábbak; valamint hogy a máj széle a bordaívet meghaladja. Ez azonban már az évek óta nagyobb mértékben fogyasztott alkohol hatásának volt egyik tünete és következménye...”

A fizikális leletek kissé eltérnek dr. Láng adataitól, de a szubjektív méretek néha azonos időben is eltérhetnek egymástól.

De visszatérve a megtartott konzíliumra, az otthoni ápolási viszonyok egyre parancsolóbban követelték, hogy szanatóriumba helyezték el a nagybeteget. Egyes rajongói svájci vagy olaszországi gyógyítatásra gondoltak, de egyrészt az apatiás állapot, másrészt a háború végi zűrzavar teljesen kizárta ennek lehetőségét. „Egy ócska konflisban” hát a Liget Szanatóriumba szállították, ahol mintegy két hetes szenvedés után meghalt 1919. január 27-én reggel. Még 42 éves sem volt.

Halálára Pap Márta nővér emlékezett vissza: „...Este megvacsorázott. Aztán elaludt csendesen. A láza ekkor pontosan 39,9 volt. Éjfél felé én is lefeküdtem és reggel 8 óra után arra ébredtem, hogy a beteg lélegzete nem normális, és arca hirtelen elfehéredik. Megijedtem, hozzá ugrottam és kérdeztem: fáj, mi fáj? Hívjak orvost? Nem válaszolt, aludt. Rémületemben nem mertem otthagyni a szobában, elkezdtem tapsolni hangosan, mint a színházban szokás, hogy valaki észrevegyen a folyosóról. Úgy küldték fel Reiss doktorkisasszonyt. Ő volt az inspekciós, de Vizteleky doktorkisasszony és Halmos főorvos úr kezelték. Kámfor és koffein injekciókat kapott, majd elkezdett hörögni, de még mindig nem ébredt fel. Pár pillanatig tartott az egész, negyed kilenckor álmában meghalt...”

A kórboncolás szerint a halál elsődleges oka az aorta megrepedése volt, amelyből elvérzett.

A halál rokona ím az élet rokonává szegődött, mert e roncsolt test halhatatlanságra rendeltetett szellem hordozója volt. Nemzeti Génius, amely önpusztító tüzével egy népnek világitani hivatott.

Balgaság lenne azon tünődni, mi lett volna e kivételes szellem ama „vérvirágos csók” rombolása nélkül. Mint a természetben, a fény az árnyékkal teljes. Egy életmű értéke az élt

évek számától sem függ, hiszen a huszonhat és fél évet élt Petőfi és John Keats világirodalmi rangja semmivel sem kisebb, mint például a kilencvennégy évet megért G. B. Shaw-é.

Ády Endre egy szerencsétlen betegséggel sújtottan jutott a magyar szellem oly magaslatára, mint például Bartók a zenében.

És lett a század mindmáig legnagyobb lírikusa egy sok-sok nagy költőt termő kis népnek.